

Anna Helga Hannesdóttir

Orðfræðirit frá fyrri tíð

Magnús Ólafsson of Laufás: Specimen lexicæ runicæ and Glossarium priscaæ linguæ danicæ. Ritstjórar Anthony Faulkes og Gunnlaugur Ingólfsson. Orðfræðirit fyrri alda V. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og London: Viking society for northern research, University College. 2010. (xlvi + 492 bls.) ISBN 978-9979-654-08-7 (ísl. útgáfa)/978-0-903521-80-2 (bresk útgáfa).

1 Inngangur

Í ritröðinni *Orðfræðirit fyrri alda* er nú 5. bindið komið út. Það felur í sér tvö rit sem bæði urðu til um miðja 17. öld: orðabókina *Specimen lexicæ runicæ* og handritið DG 55. Orðabókin var gefin út í Kaupmannahöfn 1650 og þar er því um endurútgáfu að ræða. Handritið DG 55, sem geymir „Glossarium priscaæ linguæ danicæ“, hefur aftur á móti ekki verið gefið út áður og birtist hér í fyrsta sinn. Að útgáfunni standa Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og Viking Society for Northern Research. Ritstjórar eru þeir Anthony Faulkes og Gunnlaugur Ingólfsson.

Í orðabókum þeim sem gefnar hafa verið út í ritröðinni hingað til hefur áhersla verið lögð á að fjalla um einkenni þessara gömlu orðabóka og gildi þeirra fyrir íslenska mál- og orðsögu. Útgáfurnar eru m.a. ætlaðar sem „framlag til íslenskra orðfræðirannsókna“ (Orðfræðirit IV:[vii]). Sjóarmiðið hefur því einkum verið orðfræðilegt. Í útgáfu þeirri sem hér er til umfjöllunar er markmiðið þó aðeins annað en það sem áður hefur verið ríkjandi. Ritstjórnir láta sér ekki

nægja að gera þessi gömlu ritverk aðgengileg fyrir nýjar kynslóðir fræðimanna sem hafa áhuga á íslenskum orðaforða 17. aldarinnar. Öllu fremur vilja þeir taka við þar sem hin íslenska endurreisn 17. aldar lét staðar numið við að varpa ljósi á orðaforðann í íslenskum miðaldabókmenntum. Við það bætist sjónarmið sem nánast varðar handritafræði og filólógíu.

Allt ritstjórnarefni er á ensku. Hin nýja útgáfa er því aðgengileg alþjóðlegum fræðimönnum án kunnáttu í íslensku, á sama hátt og skrif 17. aldar fræðimanna á latínu.

Hér verður farið yfir útgáfuna 2010 í stórum dráttum. Einnig verður í stuttu máli fjallað um *Specimen lexici runici* 1650 sem orðabók og hún tengd norrænni orðabókahefð fyrri alda.

2 Efni útgáfunnar 2010

Specimen lexici runici (SLR) og handritið DG 55 eru gefin út í mjúku bandi, á þykkum glanspappír í sama stóra, tveggja blaða broti og orðabókin 1650. Útgáfunni fylgir athugasemd ritstjóra („Note on this Edition“). Þar er gerð grein fyrir verkaskiptingu ritstjóranna. Anthony Faulkes samdi inngang og sá um afritun og vinnslu handrits þess sem hér er gefið út í fyrsta sinn, DG 55. Hann er höfundur að meginparti skýringa og ábyrgur fyrir hönnun útgáfunnar allrar. Gunnlaugur Ingólfsson útbjó íslenska orðalistann í lok verksins og lagði einnig sitt af mörkum við skýringarnar. Í formálanum er líka gerð grein fyrir táknkerfi því sem notað er í útgáfunni.

Útgáfan hefst á inngangi („Introduction“) í tveim köflum: „The History of the Glossary“ og „The Sources“. Þessum köflum fylgir síðan yfirlit yfir heimildir og skammstafanir: „Bibliographical references and abbreviations“ og innganginum lýkur með „Index of manuscripts“. Þá tekur við hin ljósritaða útgáfa af SLR jafnhliða samsvarandi efni í „Glossarium priscae lingvæ danicæ“ (DG 55). Að þessum kafla loknum er kaflinn „Notes“, sem geymir athugasemdir Faulkes, fyrst við heimildaskrána í SLR: „Syllabus Autorum, qvorum in hoc lexico testimonia citantur“ og þar næst við flettiorðin í verkunum tveimur. Þá fylgir stafrétt útgáfa á handritinu DG 55 og verkinu lýkur með skrá yfir íslensku orðin sem koma fyrir í verkunum báðum. Útgáfan fyrir utan innganginn nær yfir 492 blaðsíður.

Strax við efnisyfirlitið vakna tvær spurningar sem einungis er svar-

að óbeint í útgáfunni. Í fyrsta lagi: Hvert er eiginlega aðalmarkmið útgáfunnar? og í öðru lagi: Við sögu hvaða „Glossary“ er átt í inngangskaflanum?

3 Inngangur ritstjóra

Inngangi Anthony Faulkes (s. vii–xlvi) er skipt í tvo kafla: annars vegar er rakinn aðdragandi *Specimen lexici runici* og tengsl ritsins við DG 55 og önnur samtímaverk hins vegar er gerð grein fyrir heimildum að dæmum og skýringum sem koma fyrir í orðabókinni og handritinu.

3.1 „The Glossary“: Uppruni og saga

Vitað er að danski vísindamaðurinn og fornfræðingurinn Ole Worm átti frumkvæðið að útgáfu orðabókarinnar SLR, sem eignuð er Magnúsi Ólafssyni, presti í Laufási í Eyjafirði. Viðfangsefni orðabókarinnar og hlutverk Magnúsar kemur fram í titli orðabókarinnar: „Specimen lexici runici, obscuriorum qvarundam vocom, qvæ in priscis occur-runt Historiis & Poëtis Danicis, enodationem exhibens. Collectum à Dn. Magno Olavio Pastore Laufasiensi in Islandia doctissimo.“

Skýrt er frá hvernig Worm fór þess á leit við séra Magnús 1635 að hann tæki saman lista yfir orðaforðann í fornum íslenskum kveðskap (*Specimen* 2010:viii). Þrátt fyrir áhuga og þekkingu í fornum fræðum var íslenskukunnáttu Ole Worms vægast sagt ábótavant. Telur Faulkes að Magnús hafi þegar verið byrjaður á verki af svipuðu tagi því þegar hann lést 1636 var orðalistinn langt kominn. Svo virðist sem fóstursonur hans og eftirmaður í Laufási, Jón Magnússon, hafi bætt í uppkast Magnúsar og sent Ole Worm, án þess þó að ljúka verkinu að fullu. Afrit Jóns og uppkast Magnúsar eru nú glötuð.

Þar með hefst leitin að „The Glossary“. Eins og Faulkes skýrir frá styðst SLR (1650) ekki eingöngu við verk prestanna. Í háskóla-bókasafninu í Uppsölum er varðveitt handritið DG 55, „Glossarivm Priscæ Lingvæ Danicæ collectum a Magno Olai Jslando Pastore Lavfasiensi; anno M. DC. XXXVI“. Handritið geymir afrit af verkum þeirra Magnúsar og Jóns. Gerð er grein fyrir uppruna þess og tengslum bæði við hin glötuðu handrit Laufásprestanna og við SLR eins og hún birtist 1650. DG 55 er ýtarlega lýst. Gætir viss misræmis í efni SLR og

handritsins bæði hvað varðar einstaka orð og tilvitnanir í heimildir. Ritstjóri leitast ákaft við að komast að raun um hvaðan þetta efni sé sótt og hvenær því hafi verið bætt við. Sama á við um efni í SLR sem ekki er í DG 55.

Fleiri komu við sögu undirbúnings SLR en Laufásprestarnir tveir og upphafsmaður DG 55, sem talinn er vera Stephan J. Stephanus. Þar á meðal er, eins og Faulkes hefur áður sýnt fram á, Guðmundur Andrésón, höfundur *Lexicon islandicum* sem gefin var út 1683 (og 1999 sem *Orðfræðirit fyrri alda* IV). Bent er á samnýtingu á efni í þessum verkum og rök eru leidd að því að Guðmundur hafi aukið við efni í SLR og jafnframt notað það efni og jafnvel annað efni úr SLR í handrit sitt að *Lexicon islandicum*. Þar fyrir utan gerir Faulkes ráð fyrir að Worm sjálfur hafi bætt við eða látið bæta við efni í orðabókina, meðal annars úr skrifum Brynjólfs Sveinssonar biskups (*Specimen* 2010:xv).

Kaflanum lýkur með að gerð er stuttlega grein fyrir mikilvægi orðabókarinnar SLR. Hún er fyrsta orðabókin sem birt var yfir íslenska tungu. Þótt það sé fyrst og fremst forn málið sem fjallað er um er þar líka talsvert af 17. aldar íslensku að finna. Fyrir utan að vera þýðingarmikil sem vitnisburður um heimildir að miðaldatextum, sem nú eru sumar glataðar, er hún einnig áhugaverð frá orðabókasögulegu sjónarmiði (*Specimen* 2010:xxi f.). Faulkes greinir í stuttu máli frá orðabókagerð á 17. öld án þess þó að tengja orðabókina hinni vaknandi norrænu orðabókahefð né heldur hinni miklu starfsemi sem þá var í Skandinavíu varðandi lestur, túlkun og útgáfu á íslenskum miðaldaverkum. Það er ekki orðabókafræði sem er sérgrein Faulkes.

3.2 Heimildir orða og dæma

Heimildir þær sem getið er í SLR eru raktar. Hér gerir Faulkes grein fyrir fjölda tilvitnana í miðaldaritunum. Hann nefnir 270 tilvitnanir í Grettlu, rúmlega 100 í Eglu o.s.frv. Einnig eru tilgreind dæmi úr orðabókinni þar sem engra heimilda er getið og skorið er úr um uppruna þeirra í handritunum. Ekki er eingöngu látið nægja að geta þess í hvaða rit íslenska efnið sé sótt, því leitast er við að finna handrit það sem notast hefur verið við. Þar með er bætt nýrri vitneskju við það sem nú er þekkt um sögu einstakra handrita. Þar sem sum þessara handrita eru nú glötuð eru tilvitnanirnar í þau ótvíræður vottur um að þau hafi verið til á 17. öld. Faulkes telur til dæmis að handrit það

að Egils sögu sem notað var við SLR geti kastað nýju ljósi á stemma Möðruvallabókar.

Hvað varðar íslenskar miðaldabókmenntir, filólógíu og handritafræði er Faulkes á heimavelli. Yfirlit hans um heimildir efnisins í SLR og DG 55 er mikilvægt framlag bæði hvað varðar viðhorf fornfræðinga 17. aldarinnar til íslenskra fræða og aðgang þeirra að handritum. Alkunn er sú meinloka Worms að forn málið norræna hafi í elstu heimildum verið ritað með rúnum. Í bréfaskiptunum við Magnús Ólafsson ítrekar Worm fyrirspurnir sínar um forna rúnatexta. Magnús harmar að hann kunni ekki að lesa rúnaskrift, að hann eigi engar bækur skráðar með þannig lettri og hann hafi reyndar aldrei séð þannig texta (Breve 1965:130). Öll bréfaskipti Ole Worms voru þýdd á dönsku og gefin út 1965–68. Þar má ef til vill finna heimildir um orðabókaverkefni hans sem ekki koma fram í útgáfu Jakobs Benediktssonar 1948 á bréfum hans, en við þá útgáfu styðst Faulkes (*Specimen* 2010:vii).

4 Útgáfa ritanna tveggja

Hinni nýju útgáfu orðabókarinnar SLR er þannig hagað að á hverri opnu er birt ljósrituð síða úr SLR (1650) jafnhliða endurritun af samsvarandi efni úr handritinu DG 55 (bls. 1–299).

Misjafnt er hversu vel ritin samsvara hvort öðru. Ljósritið er haft til viðmiðunar þannig að efni úr handritinu er svo hagað að þar sem orð vantar miðað við flettiorðin í SLR er höfð tóm lína og við orð sem fyrirfinnast í handritinu en ekki í SLR er tákn, [†] (daggarður), á spássíu. Sem dæmi má taka blaðsíðu 50 í SLR: (*hækilbiugur-happ*). Af þeim 16 flettiorðum sem eru á síðunni í SLR eru 15 líka í DG 55. Nokkur munur er þó á orðaforðanum: orðið *hæll* kemur fyrir í tveimur merkingum í SLR en vantar alveg í DG 55. Þar er aftur á móti orðið *handganga* sem ekki er í SLR. Hér er endurritun handritsins látin fylgja hinum 144 ljósprentuðu blaðsíðum orðabókarinnar.

4.1 Athugasemdir ritstjóra

Aftan við orðabókatextann fylgja athugasemdir við hvert einasta flettiorð sem kemur fyrir í verkunum tveimur: SLR og DG 55 (bls.

301–386). Þar er latneskum skýringum verkanna sleppt en allt íslenskt efni endurtekið og skýrt frá hvaðan hvert orð og hver merking sem getið er sé sótt. Sama á við um dæmin og orðasamböndin. Gerð hefur verið grein fyrir heimildunum í inngangi ritstjóra (sjá hér að ofan), hverri fyrir sig. Hér eru það flettiorðin í stafrófsröð sem mynda inngang í heimildirnar. Orð sem ekki eru í SLR eru einnig hér merkt með daggarði og orð sem einungis er þar að finna eru merkt með stjörnu.

4.2 Stafrétt útgáfa „Glossarium priscae linguæ Danicæ, collectum a Magno Olai Jslando, Pastore Lavfasiensi; Anno M. DC. XXXVI.“

Handritið DG 55 er hér gefið út eins og það liggur fyrir (bls. 387–468). Textanum er ekki skipt í dálka heldur eru fletturnar látnar ná yfir síðuna. Flettiorðin og allt íslenskt og danskt efni er skáletrað en latneskt efni prentað með beinu letri. Síður í handritinu eru gefnar upp á spássíu. Í stafköflunum G–S eru flest öll flettiorðin skráð á sama hátt og í SLR, það er að segja fyrst með rúnaletir og síðan með latnesku letri. Víða er íslenskt efni þýtt á dönsku. Athugasemdir og leiðréttingar fylgja neðanmáls.

4.3 Orðalisti

Verkinu lýkur með skrá í þremur dálkum yfir íslensku orðin í *Specimen lexicæ Runicæ* (bls. 469–492). Orðin eru færð í nútímabúning og vísað er á blaðsíðu í SLR og í flettu eða flettur þar sem þau koma fyrir. Einnig er orðflokkur orðsins gefinn upp. Mörg þeirra orða sem eingöngu koma fyrir í DG 55 eru einnig í listanum en þó ekki öll. Óljóst er hvað ræður: *prýðilega* (prijdilega) og *sæng* vantar en *auðmaður* og *auðmenni* eru með.

5 Frágangur

Hér er að mörgu leyti um myndarlegt verk að ræða. Efnið er þó ekki

sérlega aðgengilegt enda er tilgangur útgáfunnar að vissu leyti óljós. Viðfangsefnið virðist í rauninni vera hvorugt ritanna, SLR eða DG 55, fyrir sig heldur virðist með „the Glossary“ vera átt við mengi heimilda og efnis sem á einhvern hátt tengist orðabókinni. Útgáfa orðabókar í ritröðinni *Orðfræðirit fyrri alda* gæti í sjálfu sér verið vísbending um að efnið sé unnið frá orðfræðilegum sjónarhóli. Svo er þó ekki í þessu tilfelli, því sem orðfræðilegar heimildir eru verkin látin tala fyrir sig sjálf. Í staðinn liggur áherslan á hinu textafræðilega og filólógíska sjónarhorni. Horft er aftur í tímann, á miðaldamálið, og ekki fram á við á upphaf orðfræðilegra lýsinga á íslensku.

Um gæði verksins sem textafræðilegs og filólógísks framlags er ég lítt dómbær, og lofsyrði á veikum grunni eru kannski ekki mikils virði. Þrátt fyrir það tel ég hér mikið verk unnið við að fylla í eyður í vitneskju okkar um orðaforðann í íslenskum fornþókmenntum og einnig um hvaða miðaldahandrit voru fyrir hendi á fyrri hluta 17. aldar. Þar að auki er mikill kostur að nú skuli þessi verk vera handbær þeim sem áhuga hafa á fyrstu orðabókinni um íslenska tungu.

6 Viðauki: um *Specimen lexici runici* 1650

Eins og gerð er grein fyrir í inngangi útgáfunnar er *Specimen lexici runici* að mörgu leyti dæmigerð fyrir orðabækur 17. aldarinnar. Þetta varðar einkum sundurleitir upplýsingar í flettugreinunum og ófullkomna prentlist. Orðabókin er þó að sumu leyti sérstæð. Auk þess að vera fyrsta orðabókin sem fjallar um íslenskt mál er hún fremst í flokki orðabóka á Norðurlöndum um að skýra frá málfræðilegum eiginleikum flettiorðsins. Nafnorðum, lýsingarorðum og sögnum fylgja oft, en þó ekki alltaf, upplýsingar um orðflokk og oft er nánar getið um orðmyndina ef hún er önnur en grunnmyndin. Einnig kemur fyrir að tiltekin beygingarmynd orðsins sé gefin upp og rædd. Orðaforðinn er að miklu leyti nafnorð og er kyn þeirra tilgreint. Nokkuð er um lýsingarorð en sagnorð og smáorð eru tiltölulega fá. Orðabókin geymir þannig upplýsingar sem eru áhugaverðar fyrir þann sem vill kynna sér fyrstu tilraunir til málfræðilegrar lýsingar íslenskra orða.

Vitað er að þrátt fyrir áhuga sinn á íslenskum fornritum hafði Ole Worm litla eða enga kunnáttu í íslensku. Þessi danski læknir og vísindamaður var einn atkvæðamesti fornfræðingur Norðurlanda á fyrri hluta 17. aldar og hann var frumkvöðull útgáfunnar 1650. Hann

safnaði viðamiklum upplýsingum um rúnasteina og aðrar norrænar fornleifar og gaf 1643 út sex binda rit með yfirliti um forn, norræn minnismerki: *Danicorum monumentorum libri sex*. Í *Specimen lexicæ runicæ* sameinast hið almenna álit lærðra skandinava samtíðarinnar að íslenskan væri lykillinn að sameiginlegri arfleifð frá gullöld norrænnar menningar og sú fullvissa Ole Worms að elstu norræn rit hefðu upprunalega verið skráð með rúnaskrift. Á þessum tímum endurreisnar var litið á íslenskar miðaldabókmenntir sem vitnisburð um glæsilega menningu norðursins; menningu sem hvergi gaf hinni klassísku evrópsku menningu eftir. Vandinn var þó sá að málið í þessum óþrjótandi uppsprettum fróðleiks var torskilið fyrir skandinavíska fræðimenn.

Það er því ekki íslenska samtíðarinnar sem lýsingin í SLR á við. Eins og kemur fram í bréfi Ole Worms til Magnúsar Ólafssonar í Laufási, þar sem hann lætur fyrst í ljós óskir um orðalista, eru það gömul orð og orðtök sem hann hefur í huga:

Gid der var en, som kunde opstille en Ordfortegnelse over gamle og digteriske Ord og Talemaader; det vilde være et meget nyttigt Arbejde, og højst nødvendigt for at frelse det gamle Sprog fra Undergang. (Breve 1965:343)

Þegar SLR kom út 1650 var hún ekki fyrst og fremst til þess fallin, eins og orðabókum yfirleitt er ætlað, að greiða fyrir samskiptum manna sem hafa takmarkaða kunnáttu í tungumáli hvor annars. Sem slík mun hún ekki hafa komið að miklu gagni. Þetta á hún sameiginlegt með fyrstu íslensku orðabókunum yfirleitt, þeim var ætlað að koma til móts við þarfir „erlendra fræðimanna sem áhuga höfðu á íslenskum fornritum“ (Guðrún Kvaran 2009:54, sjá einnig Anna Helga Hannesdóttir 2004:105).

Orðabókin á sér hliðstæðu í sænskri orðabókasögu 17. aldar. Í upphafi aldarinnar var Johannes Bureus þjóðminjavörður og þjóðarbóka-
vörður Svía. Hann vann að fornrannsóknum á svipaðan hátt og Worm og fylgdust þeir með verkum hvor annars. Bureus bókfesti rúnaristur og fornan orðaforða og gaf einnig út miðaldatexta. Seinna á öldinni lét Olof Verelius gefa út íslenskar miðaldasögur á íslensku, latínu og sænsku. Einnig vann hann að orðabókinni *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ* sem kom út 1691, níu árum eftir dauða hans. Hann var, eins og Worm, fullviss um hlutverk íslenskunnar sem sam-

nefnara hinna norrænu mála og að íslenska og sænska væru eitt og sama tungumál. Í orðabók hans ægir saman orðum úr íslenskum og sænskum miðaldaheimildum í þeim tilgangi að sýna fram á gullna fortíð norrænnar, einkum sænskrar, menningar.

Orðabókahefð þeirri sem þróast út frá hinni íslensku endurreisn í Danmörku og Svíþjóð á 17. öld hefur verið lýst sem „patriotisk lexicografi“ (Ralph 2001:302 ff.). Orðabækurnar voru liður í útgáfu norrænna gullaldarbókmennta og þeim var ætlað að „säkerställa ett gammalt fosterländskt ordförråds fortbestånd, så att det inte skulle gå förlorat sedan det räddats till eftervärlden genom återupptäckten av den isländska litteraturen“ (Ralph 2001:307). Hér á talsvert eftir að rannsaka og því mikill fengur í hinni nýju útgáfu fyrir þann sem gerir fyrstu íslensku orðabækurnar að viðfangsefni nýrra rannsókna.

Heimildir

- Anna Helga Hannesdóttir. 2004. Ordboken som språklig mötesplats. Í: *Språk-historia och flerspråkighet*. Föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17–19 januari 2003. Utg. Lennart Elmevik. Acta academiae regiae Gustavi Adolphi LXXXVII, bls. 103–114.
- Breve = *Breve fra og til Ole Worm* I. 1965. Oversat af H. D. Schepelern. Udg. af Det Danske Sprog og Litteraturselskab. København: Munksgaard.
- Guðrún Kvaran. 2009. Enginn lifir orðalaust. Fáein atriði úr sögu íslensks orðaforða. Í: *Orð og tunga* 11: 45–63.
- Orðfræðirit [fyrri alda] IV. = *Lexicon islandicum*. Orðabók Guðmundar Andrés-sonar. 1999. Útg.: Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson. Orðfræðirit fyrri alda IV. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ralph, Bo. 2001. Orden i ordning. Den historiska framväxten av en lexi-kografisk tradition i Sverige. Í: *Nordiska studier i lexicografi* 5. Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Göteborg 26–29 maj 1999. Red. Gellerstam et al. Göteborgs universitet: Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, bls. 282–322.

Anna Helga Hannesdóttir
 Institutionen för svenska språket
 Göteborgs universitet
 anna.hannesdottir@svenska.gu.se

